

ΤΟ ΕΡΓΟ ΤΩΝ ΠΡΩΤΩΝ ΑΙΩΝΩΝ

Σπουδαιότατο τμήμα τῆς χριστιανικῆς φιλοσοφίας ἀποτελοῦν οἱ 4 1/2 πρώτοι αἰῶνες. Εἶναι μιᾶ ἐποχὴ γεμάτη δημιουργικὴ πνοή. Τὸν Δ' μάλιστα αἰῶνα καὶ τὸ πρῶτο ἥμισυ τοῦ Ε' ἡ χριστιανικὴ φιλοσοφία φτάνει τὸ ὑψηλότερο σημεῖο τῆς ἀκμῆς της. Ἄν θυμηθοῦμε ὅτι στοὺς αἰῶνες αὐτοὺς ἀνήκουν ὁ Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς, ὁ Ὠριγένης, ὁ Μέγας Ἀθανάσιος, ὁ Μέγας Βασίλειος, ὁ Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνός, ὁ Γρηγόριος ὁ Νύσσης, ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, καὶ πλῆθος ἄλλων σπουδαίων διδασκάλων τοῦ χριστιανισμοῦ, — ὅλοι αὐτοὶ τῆς Ἀνατολῆς —, θὰ δοῦμε ἀμέσως πόσο δικαιολογημένα χαρακτηρίζομε τὴν περίοδο αὐτὴ ὡς δημιουργικὴ. Θὰ πρέπει νὰ προσθέσωμε ὅτι εἶναι ἐφάρμιλλη μὲ τὶς μεγαλύτερες ἐποχὰς πνευματικοῦ ὄργασμοῦ.

Δὲ θὰ σταματήσω ἰδιαίτερα στὸ ἔργο κανενός. Θὰ συμπληρώσω μόνον τὸ γενικὸ πίνακα τῆς ἐποχῆς αὐτῆς, πού ἄρχισα νὰ διαγράψω στὸ προηγούμενο κεφάλαιο, μὲ μερικoὺς ἀπὸ τοὺς κυριώτερους τόνους καὶ μὲ τὰ ἰδιαίτερα χαρακτηριστικὰ ρεύματα πού σημειώθηκαν τότε.

* * *

Στὴν ἀρχὴ οἱ χριστιανοὶ περιορίζονται νὰ κηρύττουν τὸ λόγο τοῦ Θεοῦ : «οὐχ ἐν πειθοῖς (ἀνθρωπίνης) σοφίας λόγοις, ἀλλ' ἐν ἀποδείξει πνεύματος καὶ δυνάμεως» (1). Εἶναι ἡ περίοδος τῶν ἀποστολικῶν πατέρων (Βαρνάβας, Ἰγνάτιος Ἀντιοχείας, Πολύκαρπος Σμύρνης κ.ά.).

Γρήγορα ὅμως, ἀπὸ τὶς ἀρχὰς τοῦ 2ου κιόλας αἰῶνα, ἔγινεν αἰσθητὴ ἡ ἀνάγκη νὰ μεταχειριστοῦν ἐπιστημονικώτερα ὄπλα. Ἐπρεπε νὰ ἀντικρούσουν τοὺς ἐκπροσώπους τῶν ἀρχαίων θησκευῶν καὶ τῆς φιλοσοφίας. Εἶναι ἡ περίοδος τῶν ἀπολογητῶν. Τὴ χαρακτηρίζει ἡ μαχητικότης. Δὲ λείπει συχνὰ ἡ ὀργὴ καὶ ἡ ἐπιθετικότης. Μὲ τὴν ψυχὴν γεμάτη πίστη γιὰ τὴ χριστιανικὴ ἀλήθεια, πού ὅλοι γύρω τους τὴ συκοφαντοῦν, τὴν πολεμοῦν καὶ τὴν κατατρέχουν, ἀγωνίζονται οἱ ἀπολογηταὶ νὰ καταδείξουν ἀπὸ τὴ μιὰ τὴν ἀλήθεια τοῦ χριστιανισμοῦ καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη τὴν πλάνη τῶν ἐθνικῶν. Ὅπως ἦταν φυσικὸ χρειάσθηκαν γιὰ τὸ ἔργο τους αὐτὸ λογικὰ ὄπλα καὶ φιλοσοφικὰ ἐπιχειρήματα. Ἔτσι εἶναι πού οἱ ἀπολογηταὶ παρουσίασαν τὴν πρώτη

1. Α' πρὸς Κορινθίους 2, 4.

θεολογική ἐπεξεργασία τῶν χριστιανικῶν ἀληθειῶν. Εἶδαμε τὸ βάθος της ὅταν μιλήσαμε γιὰ τὸν Ἰουστῖνο καὶ τὸν Λύγουστῖνο.

Ὡς τὰ τέλη τοῦ 2ου αἰώνα ὅλα τὰ χριστιανικὰ συγγράμματα καὶ στὴν Ἀνατολὴ καὶ στὴ Δύση γράφονται στὴν Ἑλληνικὴ γλῶσσα. Τὸ γεγονὸς αὐτὸ δείχνει τὴ μεγάλη ἐπιβολὴ τῆς Ἑλληνικῆς. Ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 2ου αἰώνα ἔχομε καὶ λατινόφωνη χριστιανικὴ φιλολογία, ἡ ὁποία ὅμως γιὰ πολὺ καιρὸ ὑστερεῖ ὄχι μόνο ποσοτικὰ ἀλλὰ καὶ ποιοτικὰ κατὰ πολὺ ἀπὸ τὴν ἑλληνόφωνη. Πρέπει νὰ σημειώσωμε ὅτι εὐθὺς ἀπὸ τὴν ἀρχὴ, ἂν καὶ ὅλοι οἱ χριστιανοὶ ἐνωμένοι ἀποτελοῦν μιὰ ἐκκλησίαν, ἡ φιλολογικὴ παραγωγὴ ἀνάμεσα στὴν Ἀνατολὴ καὶ τὴ Δύση παρουσιάζει ἀξιοσημεῖωτη διαφορὰ. Ἡ διαφορὰ διαφαίνεται στὴ στάση ποὺ τηροῦν ἀπέναντι στὸν Ἑλληνικὸ πολιτισμὸ καὶ στὴν ἀντίληψη ποὺ σχηματίζουν γιὰ τὸ χριστιανισμὸ.

Ἀπέναντι στὸν Ἑλληνισμὸ οἱ Λατῖνοι συχνὰ δείχνονται πιὸ ἄτεγκτοι καὶ πιὸ φανατικοί. «Τίποτε τὸ κοινό, λέγει ὁ Τερτυλλιανός, ἀνάμεσα στὸ φιλόσοφο καὶ τὸ χριστιανό, τὸ μαθητὴ τῆς Ἑλλάδος καὶ τὸν οὐρανό, τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Ἱερουσαλήμ, τῆς ἀκαδημίας καὶ τῆς Ἐκκλησίας». «Οἱ φιλόσοφοι εἶναι οἱ πατριάρχες τῶν αἵρετικῶν» καί, «ὅ,τι εἶναι πέρα ἀπὸ τὴν ἀπλὴ πίστη, εἶναι πηγὴ γιὰ κάθε αἵρεση, βλαπτικὸ καὶ διαβολικόν»⁽¹⁾. Μεγάλῃ ἀπόστασι χωρίζει τὸν Τερτυλλιανὸ ἀπὸ τὴ στάσι τῶν περισσοτέρων συγγραφέων τῆς Ἀνατολῆς ποῦ, ὅπως εἶδαμε στὸν Ἰουστῖνο, ἀποδέχονται ὡς χριστιανικὰ «ὅσα παρὰ πάντων καλῶς εἴρηται».

Ὅσο γιὰ τὴν ἀντίληψη ποὺ οἱ δυτικοὶ σχηματίζουν γιὰ τὸ χριστιανισμὸ, αὐτὴν τὴν χαρακτηρίζει ἡ προτίμησι πρὸς τὰ πρακτικὰ ζητήματα. Ἀσχολοῦνται οἱ δυτικοὶ περισσότερο μὲ ζητήματα ποὺ ἀποβλέπουν στὴ διακυβέρνησι τῆς ζωῆς τοῦ χριστιανοῦ, τονίζουν κυρίως τὶς προσωπικὰς σχέσεις τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὸ Θεό, ρίχνουν περισσότερο τὸ βάρος στὸ ὑποκείμενο. Δὲν ἔλειψαν φυσικὰ τὰ θεωρητικὰ διαφέροντα, κυριαρχοῦν ὅμως τὰ πρακτικά. Ὅταν μελετᾷ κανεὶς τοὺς λατινόφωνους συγγραφεῖς ἔχει τὴν ἐντύπωσι πὸς ὃ χριστιανισμὸς ποὺ τοῦ παρουσιάζουν ἔχει τὴ σφραγίδα τοῦ Λατινικοῦ πνεύματος. Εἶναι ὃ χριστιανισμὸς ἐκεῖνος ποὺ μὲ τὴν ἐπεξεργασία αἰῶνων κατέληξε σὲ ὃ,τι ἀργότερα ὀνομάσθηκε «καθολικισμὸς». Ἀντίθετα ἐδῶ στὴν Ἀνατολὴ κυριαρχοῦν τὰ θεωρητικὰ ζητήματα, τὰ προβλήματα ποὺ διεγείρει ἡ προσπάθεια γιὰ τὴν ὀρθὴ κατανόησι καὶ ἐρμηνεία τοῦ δόγμα-

1. Βλέπε Δ. Μπαλάνου, ἡ Πατρολογία σ. 197—198.

τος. Πρακτικὸ κυρίως πρόβλημα γιὰ τοὺς Δυτικούς ὁ χριστιανισμὸς εἶναι θεωρητικὸ κυρίως γιὰ τοὺς Ἀνατολικούς. "Όταν μελετᾷ κανεὶς τὰ ἔργα τῶν τελευταίων ἀντιλαμβάνεται ἀμέσως ὅτι ὁ χριστιανισμὸς ποὺ τοῦ παρουσιάζουν εἶναι ἔργο δουλεμένο ἀπὸ τὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα, ζυμωμένο στὴν περιοχὴ τούτῃ τοῦ κόσμου, ὅπου ἡ ἀτμόσφαιρα ἦταν τόσο γεμάτη φιλοσοφικὴ παράδοση καὶ καλλιέργεια καὶ λεπτότατη διαλεκτικὴ. Ὁ χριστιανισμὸς τῆς Ἀνατολῆς ἀπέληξε σ' αὐτὸ ποὺ γρήγορα ὀνομάσθηκε ὀρθοδοξία. Καὶ μόνο ὁ ὅρος δείχνει πόσο ἀνταποκρίνεται σὲ βασικὴ ἀνάγκη τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος. Ὁρθὰ δοκεῖν ἦταν τὸ ἰδανικὸ τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνα. Αὐτὴ τὴν ἀνάγκη θέλει καὶ τώρα νὰ ικανοποιήσῃ στὸν τομέα τῆς θρησκείας· γι' αὐτὸ μὲ τόση ἐπιμονή, μὲ τόσους κόλπους καὶ ἀγῶνες ἐργάζεται νὰ συλλάβῃ πρῶτα, νὰ κατοχυρώσῃ ἔπειτα τὴν Ὁρθοδοξία. Μόνον ἂν ἔτσι δοῦμε τὰ πράγματα, σὲ βῆθος, καταλαβαίνουμε πόσο μεγάλη σημασία ἔχει τὸ γεγονὸς ὅτι στὸ δρόμο του ὁ χριστιανισμὸς συνάντησε τὸν Ἑλληνικὸ λόγον. Ὁ Ἑλληνικὸς λόγος εἶναι ἕτοιμος νὰ καταπιαστῆ μετὰ τὴν ἐκλογίκεψη τῆς πίστεως, εἶχε τὰ ὄπλα γιὰ νὰ προβάλῃ μετὰ τρόπο κατανοητὸ τὴ νέα σκοπιά, τὴ νέα οὐσία ποὺ ἔφερε ὁ χριστιανισμὸς, νὰ ὀργανώσῃ καὶ νὰ συστηματοποιήσῃ τὸ δόγμα. Τὸ σπουδαιότατο αὐτὸ ἔργο ἀνήκει, σχεδὸν ἀποκλειστικά, στὴν Ἑλληνικὴ Ἀνατολή. Αὐτὴ καὶ θεμελιώνει τὴν Ὁρθοδοξία καὶ ἀγωνίζεται καὶ θυσιάζεται γιὰ τὴν ὑπεράσπισή της, ὡς τὴν πτώση τοῦ Βυζαντίου. Πολιτικοὶ ἦταν κυρίως οἱ ἀγῶνες τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων· ἔδωσαν μ' αὐτοὺς τὸ μέτρο τῆς πολιτικῆς ζωῆς. Θρησκευτικοὶ εἶναι τώρα· καὶ μ' αὐτοὺς πάλι ἔδωσε ἡ Ἑλληνικὴ Ἀνατολή τὸ μέτρο τῆς θρησκευτικῆς ζωῆς.

Ἐκτὸς ἀπὸ τὸν διαφορισμὸ ποὺ παρατηρήσαμε ἀνάμεσα στὴν Ἀνατολή καὶ τὴ Δύση πρέπει νὰ σημειώσωμε ὅτι καὶ ἄλλοι λαοὶ ποὺ δέχτηκαν τὸ χριστιανισμὸ τοῦ ἔδωσαν, ὅπως εἶναι φυσικόν, κάποιον δικόν τους χρωμα. Δὲν εἶναι τυχαῖο λόγον χάριν τὸ γεγονὸς ὅτι οἱ Σημίται χριστιανοὶ ἔδειξαν ἰδιαίτερη προτίμηση στὶς μονοφυστικὰς αἱρέσεις. Δὲν μπόρεσαν νὰ συλλάβουν στὴν εὐρύτητά του τὸ βασικὸ μυστήριον τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Χριστοῦ. Τὸ εἶδαν μονοκόμματα, πιότερον κάτω ἀπὸ τὴ διδασκαλία τῆς Π. Διαθήκης. Αὐτὸ τὸ φαινόμενον ὅμως ὀφείλεται καὶ σὲ ἓνα ἄλλο σημαντικὸν λόγον. Σὲ μιὰ ἐποχὴ μεταφυσικὴ, ὅπως αὐτὴ γιὰ τὴν ὁποία μιλοῦμε, περισσότερο ἀπὸ τὴ γλῶσσα, τὰ ἥθη, τὴν κοινωνικὴ μορφή, ἡ θρησκεία ἐκφράζει καὶ τὴν ἐθνικότητα τῶν λαῶν. Αὐτὴν ἐκφράζει, κοντὰ στὰ ἄλλα, ἡ ἐπιμονὴ στὸ μονοφυστισμὸ τῶν Σημιτῶν χριστιανῶν, ἀλλὰ καὶ ὁ ἀρειανισμὸς τῶν Γότθων. Μὲ

ἄλλα λόγια, ἢ στάση πού τηροῦν οἱ διάφοροι λαοὶ σέ βασικά σημεῖα τοῦ χριστιανισμοῦ εἶναι τὴν ἴδια ὥρα καὶ διαστολὴ τοῦ ἔθνους των ἀπὸ τοὺς ἄλλους λαούς.

Θὰ προσθέσωμε τώρα κάτι πού δείχνει πολὺ διαφορετικὸ τρόπο δράσεως τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας. Στὴ Δύση ἐπικρατεῖ πέρα ὡς πέρα ἡ Λατινικὴ γλῶσσα· ἐπρεπε νὰ περάσουν δεκαπέντε περίπου αἰῶνες πρὶν δημιουργηθοῦν οἱ νεώτερες ἐθνικὲς λογοτεχνίες. Ὁ ἐλληνικὸς χριστιανισμὸς εὐνόησε ἀντίθετα τὴ δημιουργία νέων λογοτεχνιῶν στὴν Ἀνατολή: τῆς Ἀραμαϊκῆς, τῆς Κοπτικῆς, τῆς Ἀρμενικῆς καὶ ἀργότερα τῆς Σλαβικῆς. Οὔτε οἱ Σύροι, οὔτε οἱ Αἰγύπτιοι, οὔτε οἱ Ἀρμένιοι εἶχαν δημιουργήσει κατὰ τὴν προχριστιανικὴ περίοδο φιλολογία, κι ἄς βρίσκονταν σέ ἐπικοινωνία μὲ τοὺς Ἕλληνας πολλοὺς αἰῶνες. Ἡ ἀνάγκη γιὰ τὴν ἐξάπλωση τοῦ χριστιανισμοῦ, γιὰ τὴν κατήχηση νέων πιστῶν, τὴ λειτουργία, προκάλεσε μεταφράσεις ἐλληνικῶν ἔργων στὴ γλῶσσα τοῦ κάθε λαοῦ. Ἔτσι οἱ Αἰγύπτιοι, ἀφοῦ δέχτηκαν τὸ Χριστιανισμό, ἔκαμαν νέο ἀλφάβητο, κατὰ τὸ Ἑλληνικὸ πρότυπο, καὶ ἀρχισαν νὰ μεταφράζουν τὸ Εὐαγγέλιο καὶ ἄλλα χριστιανικὰ ἔργα στὴν τότε γλωσσικὴ των μορφή, τὴν Κοπτικὴ. Ἀλλὰ καὶ οἱ Γότθοι πού παρέλαβαν τὸν χριστιανισμό ἀπὸ τὴν Ἀνατολή, μετέφρασαν τὸ Εὐαγγέλιο στὴν ἀρχαία Γερμανικὴ γλῶσσα καὶ τὸ ἔγραψαν μὲ τὸ ἀλφάβητο πού ἐπινόησεν ὁ Μικρασιάτης Οὐλφίλας ἀπὸ ἐλληνικὰ καὶ γοτθικὰ στοιχεῖα.

*
* *

Ἀφοῦ τοὺς χριστιανοὺς τῆς Ἀνατολῆς τοὺς ἀπασχολοῦν κατ' ἐξοχὴν, ὅπως εἶπαμε, τὰ θεωρητικὰ θέματα, ἦταν φυσικὸ ἐδῶ νὰ γεννηθοῦν καὶ οἱ σπουδαιότερες καὶ περισσότερες αἱρέσεις. Ἡ αἵρεσις προϋποθέτει βέβαια ἐλεύθερη καὶ ἀνεμπόδιστη ἔρευνα κατὰ τὴν ἐρμηνεῖα τοῦ δόγματος. Τέτοια ἐλευθερία ὑπῆρχε ὅπως θὰ δοῦμε, κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνες. Ἀπὸ πολὺ ἔνωρις ἀρχισαν οἱ αἱρέσεις, ἀπὸ τοὺς πρώτους κιόλας χρόνους καὶ ὀφείλονται στὴν προσπάθεια νὰ διευκλίνουν οὐσιώδη σημεῖα τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας. Ἔτσι λόγου χάρι ζήτησαν νὰ ἐξηγήσουν τὴν ἀρχὴ καὶ τὴν αἰτία τοῦ κακοῦ ἐν τῷ κόσμῳ. Τὸ κακὸ ὑπάρχει, ἔλεγαν· τοῦτο εἶναι ἀναμφισβήτητο· ποῖα εἶναι ὅμως ἡ ἀρχὴ του καὶ ἡ αἰτία του; Ἐρώτημα πού βασάνισε πολὺ καὶ τοὺς Ἕλληνας φιλοσόφους. Εἶχαν διατυπώσει πολὺ ἐνδιαφέρουσες ἀπόψεις. Ὁ Ἀριστοτέλης ἀποφαίνεται ὅτι τὸ κακὸ δὲν ἔχει ὄντοτητα, εἶναι μιὰ στέρηση, ὅπως τὸ σκότος. Τὸ σκότος δὲν ὑπάρχει, εἶναι ἀπλῶς ἀπουσία τοῦ φωτός· ἔτσι καὶ αὐτὸ πού λέμε κακὸ εἶναι ἀπλῶς ἀπουσία

τοῦ καλοῦ, τοῦ ἀγαθοῦ, ὄχι θετική ὑπαρξή. Γιὰ τοὺς Νεοπλατωνικοὺς ἀντίθετα τὸ κακὸ εἶναι θετική ὑπαρξή, εἶναι ἡ ὕλη, ἀρχὴ καὶ αἰτία τοῦ κακοῦ. Καὶ εἶναι κακὸ ἡ ὕλη γιατί εἶναι μιὰ διαλυμένη ἐνότητα, ἓνα ὄν ποὺ δὲν ἐπιδέχεται ἐνότητα. Λυτρώνεται κανεὶς ἀπὸ τὸ κακὸ, ὅταν «ἀποστρέφεται» ἀπὸ τὴν ὕλη καὶ μεταστρέφεται πρὸς τὸν νοητὸ κόσμον. Γιὰ τοὺς Στωϊκοὺς πάλι αὐτὸ ποὺ ὀνομάζομε κακὸ, δὲν εἶναι κακὸ ἀπόλυτα ἀλλὰ σχετικὰ μὲ μᾶς· σχετικὰ μὲ τὴν ἁρμονικὴ τάξη ποὺ βασιλεύει καὶ κυβερνᾷ τὸ σύμπαν δὲν εἶναι κακὸ, εἶναι ἓνα ἀναγκαῖο στοιχεῖο τῆς παγκόσμιας ἁρμονίας. Ὁ χορὸς ποὺ τραγουδῶντας προχωρεῖ μέσα στὸ λειβάδι ποδοπατεῖ μιὰ χελώνα. Τοῦτο εἶναι βέβαια κακὸ γιὰ τὴ χελώνα. Αὐτὸ ὅμως ἦταν ἡ μοίρα της· νὰ συμπληρώσῃ μὲ αὐτὸ τὸν τρόπο τὸν ὄλο πίνακα. Δὲ λείπουν οἱ φιλοσοφικὲς αὐτὲς θέσεις ἀπὸ τὴ χριστιανικὴ σκέψη, προσαρμοσμένες βέβαια στὸ δικὸ της πνεῦμα. Δὲ θὰ ἀσχοληθοῦμε τώρα μὲ τὴ χριστιανικὴ διδασκαλία, θὰ σημειώσωμε μόνο τὴν ἐκτροπὴ στὴν ὁποία ὀδήγησε ἡ ἔρευνα τοῦ προβλήματος τοῦ κακοῦ. Πρόκειται γιὰ τὴν αἵρεση τῶν γνωστικῶν, τῶν Μανιχαίων. Κάτω ἀπὸ τὴν ἐπίδραση ξένων θρησκευτικῶν δοξασιῶν, ἰδίως Περσικῶν, διαμόρφωσαν οἱ αίρετικοὶ αὐτοὶ τὴ θεωρία τῶν δυὸ ἀντιθέτων βασιλείων, τοῦ βασιλείου τοῦ φωτὸς καὶ τοῦ βασιλείου τοῦ σκότους, ποῦ ἀντιμάχονται τὸ ἓνα τὸ ἄλλο. Χωρὶς νὰ τὸ προσέξουν ὀδηγοῦσαν τὴ σκέψη πίσω πάλι στὸν πολυθεϊσμό.

Ἄλλο σπουδαῖο πρόβλημα, τὸ σπουδαιότερο, ποὺ ἡ ἔρευνά του καὶ ἡ ἐρμηνεία του γρήγορα ἐγέννησε πλῆθος αίρετικῆς δοξασίας ἦταν τὸ πρόβλημα πῶς νὰ ἑναρμονίσουν τὸ δόγμα τῆς μονοθεΐας, τὸ κύριο δηλαδὴ χριστιανικὸ δόγμα, μὲ τὴν ἰδιάζουσα θέση τοῦ προσώπου τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ. Γύρω στὸ πρόβλημα αὐτὸ ἔχομε δυὸ βασικὲς αίρέσεις. Ἄλλοι, γιὰ νὰ διατηρήσουν τὸ δόγμα τῆς μονοθεΐας, ἔφταναν νὰ ἀρνηθοῦν τὴ θεότητα τοῦ Χριστοῦ, καὶ ἄλλοι τὴν πραγματικὴ του ἐμφάνιση ἐπὶ τῆς γῆς. Δὲν μπορούσαν δηλαδὴ νὰ συλλάβουν τὸ κύριο καὶ θεμελιῶδες στὸ πρόβλημα τοῦ Χριστοῦ, τὴν ἁρμονικὴ συνύπαρξη, τὴν ἀσύγχυτο ἐνωσὴ στὸ πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ τῶν δύο φύσεων, τῆς θεΐας καὶ τῆς ἀνθρώπινης. Ἦταν μονοφυσίτες. Τοὺς ξέφευγε ἔτσι τὸ βάθος καὶ ἡ οὐσία τῆς νέας θρησκείας, ποὺ στηρίζει τὴ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου στὴν ἐνοίκηση αὐτῆ ἀκριβῶς στὸ πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ, τοῦ θεοῦ μέσα στὸ ἀνθρώπινο. Ἔβλεπαν, θὰ λέγαμε, μᾶλλον ποσοτικά, ἀριθμητικά, τὴ μονοθεΐα, ὄχι ποιοτικά. Καὶ χρειάστηκαν οἱ Ὁρθόδοξοι ὅλη τὴ λεπτότητα τῆς διαλεκτικῆς γιὰ νὰ πλησιάσουν,

νά βαθύνουν, νά πάρουν τήν ὀρθή στάση ἀπέναντι στοῦ μυστήριου τῆς ἐνανθρώπησης.

Οἱ αἱρέσεις μᾶς δίνουν τήν εὐκαιρία νά μιλήσωμε γιά τὸ χαρακτηριστικώτερο θέμα τῆς χριστιανικῆς φιλοσοφίας κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνες. Δὲν κατέληξαν οἱ αἱρετικοὶ στὶς αἱρέσεις των ἀπὸ ἐχθρότητα πρὸς τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν. Ἀντίθετα ἤθελαν νά τὴν κατανοήσουν καὶ πιστεύαν ὅτι ἔτσι τὴν κατανοοῦσαν καὶ τὴν ἐρμήνευαν ὀρθά. Ἐάν προσέξωμε καλά θὰ δοῦμε ὅτι ὅλη ἡ πνευματικὴ ἐργασία τῶν χριστιανῶν συγγραφέων εἶναι στὸ βάθος μιὰ ἐρμηνεία. Οἱ Γραφεὶς προσφέρουν τὴν διδασκαλίαν, περιέχουν τὴν ἀποκάλυψιν. Πρέπει τώρα οἱ ἄνθρωποι, ἀφοῦ τὴν ἀποδέχτηκαν νά ἐμβαθύνουν στὸ νόημά της, νά τὴν ἐρμηνεύουν. Τὸ ἔργο αὐτό, ἔτσι κυτταγμένο, εἶναι ἀνεξάντλητο. Ἡ ἐρμηνεία ὡς πνευματικὴ λειτουργία θέτει ἐπὶ τάπητος ἓνα σπουδαῖο ἐρώτημα, τοῦτο : ποιά εἶναι ἡ σχέση τοῦ ἀνθρώπου μὲ τὰ πνευματικὰ ἔργα ; Ἡ σχέση τοῦ νοῦ καὶ τῆς ψυχῆς μὲ τὰ ἔργα τοῦ πνεύματος εἶναι ἰδιότυπη. Ὅσες φορές δὲν τὸ πρόσεξαν αὐτὸ περιπλέχτηκαν σὲ πλάνες καὶ ἀδιέξοδα. Εἶδαν καὶ τὴν σχέση τοῦ νοῦ μὲ τὰ πνευματικὰ ἔργα μὲ τρόπο ὅμοιο ἢ ἀνάλογο πρὸς τὴν σχέση τοῦ νοῦ μὲ τὰ ἀντικείμενα τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν. Καὶ ἄπλωσαν ἔτσι σὲ ὅλο τὸ νοητικὸ ἔργο τοῦ ἀνθρώπου μιὰ ὁμοιομορφίαν, κάτι τὸ μονοκόμματο, τὸ σχηματικὸ καὶ τὸ ἀλύγιστο. Αὕτη εἶναι συνήθως ἡ σκοπιὰ τῶν λεγομένων ὀρθολογιστῶν. Ὅσοι ἄνθρωποι ἀφήσουν νά κυριαρχήσῃ στὴ σκέψιν τους ἓνας τέτοιος ἀλύγιστος ὀρθολογισμὸς, γίνονται ἀνίκανοι νά κατανοήσουν μεγάλες περιοχὲς τῆς ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου, τὶς περιοχὲς τῶν πνευματικῶν ἔργων, μιὰ ἀπὸ τὶς ὁποῖες, ἡ σπουδαιότερη, εἶναι ἡ θρησκεία.

Ἰδιότυπη, εἶπαμε, εἶναι ἡ σχέση τοῦ νοῦ μὲ τὰ πνευματικὰ ἔργα. Ὅταν ὁ ἐρευνητὴς τοῦ φυσικοῦ φαινομένου συλλάβῃ τὴν σταθερὴν σχέση πρὸς τὸ διέπει, τὴν αἰτία πρὸς τὸ προκαλεῖ, διατυπώνει ἓνα νόμον καὶ τὸ πνεῦμα του τότε ἀναπαύεται, δέχεται ὅτι ἐξήγησε τὸ φυσικὸ φαινόμενο πρὸς τὸν ἀπασχολοῦσε. Ἐχουν λοιπὸν τὰ φαινόμενα τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, ἀπὸ τὴν ἀποψη βέβαια πρὸς τὰ ἐξετάζουν, τὴν ἐξήγησίν τους. Κάτι ἀνάλογο γίνεται καὶ στὶς μαθηματικὰς ἐπιστήμας, ὅπου ἀπὸ λόγον σὲ λόγον ἀνάγομε τελικὰ τὸ ἄγνωστο στὸ ἤδη γνωστό μας καὶ λύνομε τὸ πρόβλημα πρὸς μᾶς ἀπασχολεῖ. Τέτοια ἐξήγησις ὅμως δὲν ἀποδέχεται μιὰ πνευματικὴ δημιουργία. Ἄς πᾶμε στὸν κύ-

κλο τῆς τέχνης καὶ ὡς πάρομε ἓνα ἔργο, μιὰ τραγωδία λόγου χάρι τοῦ Αἰσχύλου ἢ τοῦ Σαίξπηρ. Μᾶς προσφέρεται, ἔτοιμος ὁργανωμένος πνευματικὸς κόσμος, νὰ τὸν ἀφήσωμε νὰ πλημμυρίσῃ τὴν ψυχὴ μας, νὰ τὸν χαροῦμε, νὰ τὸν ἐρμηνεύσωμε. Ἐδῶ δὲν ἔχομε ἐξήγηση, ἀλλὰ ἐρμηνεία· τὴν ἀπαραίτητη πνευματικὴ ἐργασία γιὰ νὰ συλλάβωμε τὴν οὐσία τοῦ ἔργου, νὰ τὸ κατανοήσωμε καὶ ἔτσι νὰ τὸ χαροῦμε. Ἐπειδὴ ἡ ἐρμηνεία δὲν εἶναι ἐξήγηση, γιὰ αὐτὸ εἶναι δυνατὸ νὰ ἔχομε πολλές ἐρμηνεῖες τοῦ ἴδιου πνευματικοῦ ἔργου· καὶ γιὰ αὐτὸ δεχόμεστε ὅτι ἓνα πνευματικὸ ἔργο, κάθε μεγάλο πνευματικὸ ἔργο, εἶναι ἀνεξάντλητη πηγὴ. Εἶναι δυνατὸ νὰ δονῆ μὲ νέο τρόπο κάθε ψυχὴ, εἶναι δυνατὸ ἡ ἐρμηνεία ποὺ θὰ τοῦ δώσῃ νὰ φτάνη σὲ μεγαλύτερο βάθος, μὲ ἓνα ἀπαράβατο ὅμως ὄρο, ἡ νέα αὐτὴ ἐρμηνεία, ὅσο κι ἂν παρουσιάσῃ νέες ἀπόψεις καὶ ἀποκαλύπτῃ νέο βάθος, νὰ βλέπῃ στὸ ἔργο αὐτὸ ποὺ εἶναι, νὰ μὴ κάμῃ τὸν Ἄμπλετ λόγου χάρι Μάκβεθ.

Ἄς ἔρθωμε τώρα στὴν περιοχὴ τῆς θρησκείας καὶ ἰδιαίτερα τοῦ χριστιανισμοῦ. Ὅλη εἶπαμε ἡ χριστιανικὴ σκέψη εἶναι στὸ βάθος μιὰ ἐρμηνεία τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας. Ἐργο ἀνεξάντλητο σὲ περιεχόμενο. Κανεὶς οὔτε ἐτόλμησε οὔτε θὰ τολμήσῃ ποτὲ νὰ υποστηρίξῃ ὅτι μὲ τὴν ἐρμηνευτικὴ του προσπάθεια ἔχει ἐξαντλήσει τὴν ἔννοια τοῦ Θεοῦ. Τὸ ἴδιο συμβαίνει μὲ πολλές οὐσιώδεις ἔννοιες τοῦ χριστιανισμοῦ. Ἄνεξάντλητο ἔργο, ὑπὸ τὸν ἀπαράβατο ὅμως ὄρο ὅτι θὰ δοῦμε στὴ χριστιανικὴ διδασκαλία αὐτὸ ποὺ εἶναι, ὅτι δὲ θὰ βγοῦμε ἀπὸ τὴν οὐσία της. Αὐτὸ ἦταν ἀκριβῶς τὸ βαρὺ ἔργο ποὺ ἀνέλαβεν ἡ Ὀρθοδοξία, νὰ διατυπώσῃ τὰ ὄρια ποὺ περιλαμβάνουν τὴν οὐσία τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας, μέσα στὰ ὁποῖα ἐλεύθερα μπορεῖ νὰ κινηθῆ ἡ σκέψη τοῦ Χριστιανοῦ, χωρὶς νὰ πάσῃ νὰ εἶναι χριστιανικὴ, ἔξω ἀπὸ τὰ ὁποῖα παύει νὰ εἶναι χριστιανικὴ, γίνεται αἰρετικὴ.

Ὅτι ἐρμηνευτικὸ εἶναι κυρίως τὸ ἔργο τους τὸ εἶχαν πολὺ καλὰ κατανοήσει οἱ συγγραφεῖς τῶν αἰώνων ποὺ μᾶς ἀποσχολοῦν. Σχόλια καὶ ὑπομνηματισμοὶ τοῦ θείου λόγου τῶν Γραφῶν πίστευαν ὅτι εἶναι τὰ ἔργα των. Σχόλια καὶ ὑπομνηματισμοὶ ποὺ σκοπὸ τους εἶχαν νὰ ἐπιτύχουν τὴν κατανόηση τῆς πίστεως, τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴν πίστη στὴ γνώση. Νὰ δώσουν μιὰ λογικὴ οἰκοδομή, σ' αὐτὸ ποὺ ἀπὸ τὴ φύση του ἦταν ἀσύλληπτο. Τοῦτο εἶναι τὸ δράμα, θὰ λέγαμε, τοῦ λόγου, νὰ προσπαθῆ νὰ συλλάβῃ αὐτὸ ποὺ ὑπερβαίνει τὸν ἀνθρώπινο λόγο. Καὶ στὸν ἀγῶνα αὐτὸ ἐπιτέλεσεν ἡ χριστιανικὴ σκέψη πραγματικὸς ἄθλους, ποὺ ἐπέτρεψαν ὅσο εἶναι δυνατὸ στὸν ἄνθρωπο νὰ συλλάβῃ τὴ σχέση του με τὸ Θεό, καὶ τὸ Θεό, ὅσο γίνεται πρὸ ἀπό-

λυτα πνευματικά. Ὑστερα ἀπὸ τὸ ἔργο τῶν πατέρων ἐκείνων αἰσθάνεται κανεὶς ὅτι εἶναι πολὺ δύσκολο, ἂν ὄχι ἀδύνατο, νὰ προχωρήσωμε πρὸς πέρα. Ὅπως ὡς ἔθνικοι οἱ Ἕλληνες ἔδωσαν τὸ μέτρο τοῦ κλασσικοῦ, ἔτσι τώρα, ὡς Χριστιανοί, δίνουν τὸ μέτρο τοῦ πνευματικοῦ.

Εἶναι εὐκολώτερο, ὕστερα ἀπὸ ὅσα προηγήθησαν, νὰ κατανοήσωμε γιατί, ἐνῶ στὴν πηγὴ τῆς ἡ χριστιανικῆ σκέψης εἶναι μυστικὴ (ὑπερβατικὴ ἀλήθεια), μπορεῖ στὴν ἀνάπτυξή της νὰ εἶναι λογικὴ, διαλεκτικὴ. «Ἐπίδησις τῆς θείας οὐσίας, λέγει ὁ Μ. Βασίλειος, εἶναι ἡ αἰσθησις τῆς ἀκατάληπτης» (1). Διατυπώνει μὲ τὸν ἐπιγραμματικὸ αὐτὸ τρόπο τὴν περίφημη θέσιν τῆς *docta ignorantia* ποὺ παρουσίασε τὸ 15ο αἰῶνα ὁ Ἰταλὸς φιλόσοφος καὶ καρδινάλιος Nicolas de Cues. Μ' ἄλλα λόγια, ὅταν, λέγει ὁ Μ. Βασίλειος, αἰσθάνεσαι ὅτι ὁ Θεὸς εἶναι ἀκατάληπτος, τότε νὰ ξέρης ὅτι βρίσκεσαι κοντὰ στὴ θεία οὐσία, τὴ γνωρίζεις κατὰ κάποιον τρόπο. Μιὰ καὶ καταπιείστηκαν ὅμως οἱ χριστιανοὶ συγγραφεῖς μὲ τὴ λογικὴ οἰκοδομὴ τῆς πίστεως, γρήγορα ἐκατάλαβαν ὅτι χρέος τους ἦταν νὰ ἀπομακρύνουν ἀπὸ τὸ ἔργο τους κάθε ὑποκειμενισμό, νὰ συλλάβουν τὴ θρησκευτικὴ οὐσία μὲ κάθε δυνατὴ ἀντικειμενικότητα. Γι' αὐτὸ προσέφυγαν στὴν Ἑλληνικὴ σκέψη, ποὺ διέθετε γι' αὐτοὺς τὸ ἔργο ὄχι μόνο ἀφθονο ὑλικό, ἀλλὰ καὶ τὶς ἐπιστημονικὰς μεθόδους, τὰ ὄπλα τῆς λογικῆς.

*
* *

Στὴν ἐρμηνευτικὴ προσπάθεια τῶν συγγραφέων τῶν πρώτων αἰώνων ὁριώθηκε πολὺ νωρὶς τὸ ἀκόλουθο πρόβλημα. Ποῦ θὰ ἔπρεπε νὰ ἀναζητήσουν τὴ θρησκευτικὴ οὐσία, στὸ πνεῦμα ἢ στὸ γράμμα τῶν Γραφῶν; Δυὸ σχολές, ἔδω στὴν Ἀνατολὴ καὶ οἱ δύο, πρόβαλαν ἀπάντηση σ' αὐτὸ τὸ ἐρώτημα, ἡ σχολὴ τῆς Ἀλεξανδρείας καὶ ἡ σχολὴ τῆς Ἀντιοχείας.

Ἀπὸ ἀπλὴ κατηχητικὴ σχολὴ τὴν πρώτη τὴν ἀνύψωσε σὲ θεολογικὴ σχολὴ πρῶτος ὁ Πάνταινος, ὅπως εἶδαμε, κατὰ τὰ τέλη τοῦ 2ου αἰῶνα. Οἱ διάδοχοί του ὁ Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς καὶ μάλιστα ὁ Ὠριγένης ἔθεσαν τὶς θεμελιώδεις ἀρχές τῆς σχολῆς. Κύριες ἀρχές τῆς ἦταν: Ἐλευθερία στὴν ἐρευνα. Ἀναγωγὴ τῆς πίστεως σὲ γνώση μὲ τὴ βοήθεια τῆς φιλοσοφίας. Χρησιμοποίησις τῆς ἀλληγορικῆς μεθόδου στὴν ἐρμηνεία τῶν Γραφῶν. Τὴ μέθοδο αὕτη τὴν εἶχαν πολὺ χρησιμοποιήσει καὶ οἱ Ἕλληνες, ἰδιαίτερα οἱ Στωϊκοί. Ἐρμηνεύοντας μ' αὕτην

1. Ἑλλ. Πατρολογία (Migne) 32,8686. (Ἐπιστολὴ 234,2).

τὸν Ὅμηρο ἔβλεπαν οἱ Στωϊκοὶ τὸ μεγάλο ποιητὴν σὰ φορέα τῆς στωϊκῆς φιλοσοφίας πρὶν ἀπὸ τὴν ἴδρυσήν τῆς Στοᾶς. Τὴν ἴδια μέθοδο χρησιμοποίησαν ἀργότερα καὶ οἱ Ἰουδαῖοι. Ξεπερνώντας τὸ γράμμα, τὴν πρώτην ἔννοιαν ποὺ περιέχει ἡ λέξις, ἢ ἀλληγορία ἀναζητᾷ, κάτω ἀπὸ τὸ γράμμα κρυμμένη, κάποια βαθύτερη ἔννοια. Βλέπει στὸ γράμμα τὴν ἀλληγορικὴν ἔκφραση τῆς ἀλήθειας ποὺ ἀναζητᾷ. Ἡ συνέχεια θὰ μᾶς δείξῃ καλύτερα πῶς ἐργάζεται καὶ τί εἶναι ἡ ἀλληγορικὴ μέθοδος. Μαθητὲς ἢ ὀπαδοὶ τῆς σχολῆς τῆς Ἀλεξανδρείας, ἐκτὸς φυσικᾶ ἀπὸ τοὺς μαθητὰς τῆς ποὺ ἀναφέραμε, εἶναι ὁ Ἀθανάσιος ὁ Μέγας, ὁ Μέγας Βασίλειος, ὁ Γρηγόριος ὁ Ναζιανζηνός, ὁ Εὐσέβειος ὁ Καισαρείας, ὁ Κύριλλος ὁ Ἀλεξανδρείας καὶ ἄλλοι πολλοί.

Τῆ σχολῆ τῆς Ἀντιοχείας τὴν ἴδρυσεν ἐν 260 μ. χ. ὁ Λουκιανὸς ὁ Σαμοσατεὺς ὁ δάσκαλος τοῦ Ἀρείου. Εὐθύς ἀπὸ τὴν ἀρχὴν ἡ σχολὴ αὐτὴ ἀντιτίθεται πρὸς τὴν σχολὴν τῆς Ἀλεξανδρείας ἰδιαίτερα γιὰ τὸ ζήτημα τῆς ἐρμηνευτικῆς μεθόδου. Υἱοθετεῖ τὴν γραμματικοῖστορικὴν μέθοδο. Σπουδαιότεροι μαθητὲς ἢ ὀπαδοὶ τῆς εἶναι ὁ Διόδωρος ὁ Ταρσεύς, ὁ Θεόδωρος ὁ Μοψουεστίας (Κιλικία), ποὺ θεωρεῖται ἰδρυτὴς τῆς κριτικῆς μεθόδου τὴν ὁποία ἀκολουθοῦν καὶ σήμερον ἐν τῇ μελέτῃ τῶν Γραφῶν, ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, ὁ Νεστόριος καὶ ἄλλοι πολλοί.

Ἄς δοῦμε τώρα πρῶτα τὸ ἔργο τῆς σχολῆς τῆς Ἀλεξανδρείας. Ἀναφέραμε καὶ ἐν τῇ προηγουμένῃ ὅτι ἡ σχολὴ αὐτὴ πρώτη ἔδωκε ὀριστικὴν καὶ θετικὴν λύσιν ἐπὶ τῷ πρόβλημα τῶν σχέσεων ἀνάμεσα ἐπὶ τὸν ἑλληνισμὸν καὶ τὸν χριστιανισμὸν. Βλέπομε τώρα τὴν λύσιν ἐπὶ τῇ μιᾷ ἀπὸ τῶν θεμελιώδεις ἀρχῶν τῆς, ποὺ ζητεῖ τὴν ἀναγωγὴν τῆς πίστεως εἰς γνῶσιν μὲ τὴν βοήθειαν τῆς φιλοσοφίας. Πολύτιμη πηγὴ γιὰ τὸ πνεῦμα ποὺ ἄρχισε νὰ ἐπικρατῇ ὡς πρὸς τὸ ζήτημα τοῦτο εἶναι ἡ σύντομη μελέτη τοῦ Μεγάλου Βασιλείου (κακῶς ὀνομάζεται λόγος) μὲ τὸν τίτλον: «ὅπως ἂν ἐξ ἑλληνικῶν ὠφελοῖντο λόγοι». «Καθάπερ, λέγει παραστατικώτατα, τῆς ροδωνιάς τοῦ ἀνθίου δρεψάμενοι τὰς ἀκάνθας ἐκκλίνομεν οὕτω καὶ ἐπὶ τῶν τοιούτων (τῶν ἑλληνικῶν δηλαδὴ λόγων), ὅσον χρήσιμον καρπώσασθαι τὸ βλαβερὸν φυλαξόμεθα». Στὴν ἴδια μελέτη προσθέτει τὰ ἀκόλουθα, ὁ μέγας αὐτὸς ἀσκητὴς, γιὰ τὸν Ὅμηρον: «Ὡς δ' ἐγὼ τινος ἤκουσα δεινοῦ καταμαθεῖν ἀνδρὸς ποιητοῦ διάνοιαν, πᾶσα μὲν ἡποίησις τοῦ Ὁμήρου ἀρετῆς ἐστὶν ἔπαινος καὶ πάντα αὐτῷ πρὸς τοῦτο φέρει». Ὁ «δεινός» αὐτὸς γιὰ τὴν κατανόησιν τοῦ ποιητοῦ θὰ ἦταν κάποιος ἄγνωστός μας στωϊκός, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν ἐρμηνείαν ποὺ δίνει ἐπὶ τὸν Ὅμηρον.

Τόσο ριζωμένη ήταν στους χριστιανούς η αντίληψη ότι η ελληνική φιλοσοφία και γενικά οι Έλληνες συγγραφείς περιέκλειαν πολύτιμους θησαυρούς για την μόρφωσή των, ώστε όταν ο Ίουλιανός ο Παραβάτης, θέλοντας να τους πλήξει καιρία, έβγαλε νόμο (στα 362) που απαγόρευε στους χριστιανούς να διδάσκουν τους αρχαίους συγγραφείς, οι χριστιανοί διαμαρτυρήθηκαν έντονα. Είδαν στο νόμο μια μεγάλη προσβολή αλλά και άδικία. Ακόμη περισσότερο προχώρησε στο δρόμο αυτό, περισσότερο και από τον Ίουστινο και από τον Μ. Βασίλειο ο έπιστήθιος φίλος του τελευταίου, ο συσπουδαστής και συν-αθλητής του Γρηγόριος ο Ναζιανζηνός. «Έτσι είναι, λέγει (1), που από την έθνική παιδεία κρατήσαμε ό,τι είναι έρευνα και θεωρία του αληθοῦς· ό,τι όμως οδηγεί στους δαίμονες, στην πλάνη και στην άβυσσο της καταστροφής το απομακρύνουμε. Αλλά όλα, ακόμα και οι πλάνες τους, είναι χρήσιμα στην εὐσέβειά μας, γιατί μᾶς κάνουν να γινώσκουμε το καλό με την αντίθεση του κακοῦ, γιατί με την αδυναμία τους δυναμώνουν τη δική μας διδασκαλία. Η γνώση λοιπόν δεν είναι να την καταδικάσουμε επειδή έτσι αρέσει σε μερικούς να λένε». Έτσι είναι που, από τον 4ο κίολας αἰώνα, έδω κυρίως στην Ανατολή, οι μεγάλοι αρχαῖοι έγιναν κοινό κτῆμα, κοινό αγαθό και για τους χριστιανούς και για τους έθνικούς. Αυτό το σπουδαῖο έργο το εγκαινίασε η Αλεξανδρινή σχολή. Με τη θεωρητική της όρμη άνοιξε γόνιμες προοπτικές στην προσπάθεια για την εκλογίκεψη, για την ενσωμάτωση της πίστewος. Είναι αλήθεια ότι με την έλευθερία που δέχτηκαν στην έρευνα άνοιξαν το δρόμο και σε διδασκαλίες που απομακρύνονταν από τη χριστιανική διδασκαλία. Παράδειγμα ο Ωριγένης που δέχεται ότι ο κόσμος είναι αἰώνιος, ότι η ψυχή προϋπάρχει, δέχεται την τελική αποκατάσταση τῶν πάντων, αρνεῖται την ανάσταση τῶν σωμάτων, φιλοσοφικές δηλαδή θέσεις τῶν Έλλήνων που δεν συμβιβάζονται με τη διδασκαλία του χριστιανισμού. Αλλά ο Ωριγένης είναι ο μόνος αίρετικός της Αλεξανδρινῆς Σχολῆς. Όλοι οι μεγάλοι αίρετικοί βγήκαν από τη Σχολή της Αντιοχείας, που ζητούσε όπως θά δοῦμε τη θρησκευτική οὐσία στο γράμμα τῶν Γραφῶν.

Όσα εἶπαμε για την Αλεξανδρινή Σχολή ως τώρα δείχνουν καθαρά ότι την οὐσία της θρησκείας τη ζητούσε στο πνεῦμα και όχι στο γράμμα τῶν Γραφῶν. Τούτη η Αντίληψη είναι που αποδέσμευσε το πνεῦμα τῶν χριστιανῶν συγγραφέων και εξασφάλισε την απαραίτητη

1. Έλλ. Πατρολ. (Migne) 36, 508 - 9.

ἐλευθερία στὴ δημιουργικὴ τους πνοή, στὴν προσπάθεια νὰ θεμελιώσουν φιλοσοφικὰ καὶ νὰ ἀναπτύξουν τὴ χριστιανικὴ ἀλήθεια. Καὶ πολίτιμο ὄπλο σ' αὐτό τους τὸ ἔργο ἢ ἀλληγορικὴ μέθοδος. Νὰ πῶς δικαιολογεῖ ὁ Ὁριγένης τὴ χρῆση τῆς μεθόδου αὐτῆς, ξεκινώντας φυσικὰ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ὅτι ἡ Γραφὴ εἶναι θεόπνευστη: «Τὰ τοῦ Εὐαγγελίου, λέγει, γράμματα τοῖς μὲν ἀπλοῖς κατ' οἰκονομίαν ὡς ἀπλᾶ γεγένηται, τοῖς δὲ ὀξύτερον ἀκούειν αὐτῶν βουλομένοις καὶ δυναμένοις ἐγκέκρουπται σοφὰ καὶ ἄξια Λόγου Θεοῦ πράγματα» (1). Δὲν εἶναι ὅμως εὐκόλο πάντα ἔργο ἢ κατανόηση τῶν ἱερῶν κειμένων ποὺ εἶναι πλήρη «νοημάτων ἀπορρήτων καὶ μυστικῶν καὶ δυσθεωρητῶν». Καταλήγει ὁ Ὁριγένης στὸ συμπέρασμα ὅτι στὴ Γραφὴ ὑπάρχει «τριπλῆ ἔννοια» (νοηματικὸ περιεχόμενο). Ἔχομε πρῶτα τὴ σωματικὴ, τὴν ἔννοια δηλαδὴ τοῦ γράμματος. Αὐτὴ ἀποτελεῖ τὸ σῶμα, νὰ ποῦμε, τῆς Γραφῆς. Ἐπειτὰ εἶναι ἡ ψυχικὴ ἔννοια, τὸ ἠθικὸ της δηλαδὴ νόημα, καὶ τέλος ἡ πνευματικὴ, ἡ μυστικὴ καὶ προφητικὴ ἔννοια. Ὁ ἀπλὸς ἄνθρωπος «οἰκοδομεῖται ἀπὸ τῆς οἰονεὶ σαρκὸς τῆς Γραφῆς», ὅποιος ἔχει ἀνέβει κάπως ψηλότερα, ἀπὸ τὴν ψυχὴ τῆς Γραφῆς. Μόνο ὁ τέλειος ἀντλεῖ ἀπὸ τὸ πνεῦμα τῆς Γραφῆς. Δὲ θὰ μᾶς ἐμποδίσῃ λοιπὸν τὸ γράμμα, οὔτε τὸ ἱστορικὸ στοιχεῖο, στὴν προσπάθειά μας νὰ συλλάβωμε τὴ φωνὴ τοῦ Θεοῦ ποὺ εἶναι κρυμμένη μέσα στὶς Γραφές. Δὲ θὰ περάσωμε ἀπὸ τὸ γραμματικό - ἱστορικὸ στοιχεῖο τοῦ κειμένου στὸ πνευματικὸ καὶ θεῖο στοιχεῖο του. Θὰ γίνῃ τὸ ἀντίθετο. Γιατὶ μόνο τὸ θεῖο στοιχεῖο μπορεῖ νὰ δώσῃ νόημα στὰ ἄλλα περιεχόμενα τοῦ κειμένου (τὸ ψυχικὸ καὶ τὸ σωματικὸ), ὅπως μόνο ἡ πλοκὴ τοῦ λόγου δίνει σὲ κάθε λέξη τὸ ἰδιαίτερο χρῶμα της. Ἄς δώσωμε ἓνα παράδειγμα ἀλληγορικῆς ἐρμηνείας γιὰ νὰ δοῦμε τὴ μέθοδο αὐτὴ στὸ ἔργο: «Ὁ Μωϋσῆς, λέγει ὁ Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεὺς, (Στρομ. II, 2) βέβαιος ὅτι δὲ θὰ καταστῆ ποτὲ δυνατὸ νὰ γνωρίσωμε τὸ Θεὸ μὲ τὴν ἀνθρώπινη σοφία, φωνάζει «παρουσιάσου σὲ μένα Θεέ μου» καὶ χάνεται μὲ σπουδὴ στὸ σκότος ἀπὸ τὸ ὁποῖο ἐρχόταν ἡ θεϊκὴ φωνή». Τί εἶναι ὅμως αὐτὸ τὸ σκότος; «Εἶναι, λέγει ὁ Κλήμης, αἱ ἄρρητοι καὶ ἀειδεῖς ἰδέαι τοῦ ὄντος, γιατί βέβαια ὁ Θεὸς δὲ βρίσκεται μέσα σὲ σκότος ἢ «ἐν τόπῳ», ἀλλὰ πέρα ἀπὸ τὸν τόπο καὶ ἀπὸ τὸ χρόνο καὶ ἀπὸ τὴν ποιότητα τῶν ὄντων». Ἔτσι ἐρμηνεύει ὁ Κλήμης τὴν ἐμφάνιση τοῦ Θεοῦ στὸ Μωϋσῆ μέσα στὴ βάτο τὴ «φλεγόμενη ἀλλὰ μὴ καιομένη». Εἶναι φανερό ὅτι

1. Γι' αὐτὸ καὶ γιὰ τὰ ἐπόμενα κείμενα τοῦ Ὁριγένη βλέπε, Δ. Σ. Μπαλαβων, Πατρολογία σ. 147.

πλησιάζει τὸ κείμενο τῆς Π. Διαθήκης μετὰ τὴν χριστιανικὴν ἔννοια γιὰ τὸ Θεό, καὶ ὅτι αὐτὴ πάλι γιὰ νὰ τὴν συλλάβῃ, δέχεται τὴ βοήθεια τῆς Ἑλληνικῆς φιλοσοφίας. Δὲν τὸν σταματᾷ καθόλου τὸ γραμματικο-ιστορικὸ στοιχεῖο τοῦ κειμένου. Ἀναζητᾷ τὸ πνεῦμα του. Ὁ τρόπος αὐτὸς ἐπιτρέπει στὴ σκέψιν τοῦ ἑρμηνευτοῦ νὰ κινηθῇ ἐλεύθερα στὸ ἑσωτερικὸ τῆς Ἀποκάλυψης. Ὅσο παράξενο κι ἂν φανῇ τὴν πρώτη στιγμὴ, νομίζω, ὅτι τούτη, καὶ ἴσως μόνο τούτη ἡ στάσις, θεωρεῖ πραγματικὰ τὸ θεῖο λόγο ὡς κάτι «ἔξω ὄν καὶ χωριστόν». Γιατὶ ξεκινᾷ ἀπὸ τὸ πνεῦμα τῆς θρησκείας καὶ μένει μέσα σ' αὐτό. Ἄς ἀπομακρύνεται ἀπὸ τὸ γράμμα τοῦ κειμένου, τὴ σκέψιν τὴν κυβερνᾷ στὸ βάθος ἢ προσέγγισις πρὸς τὴ φωνὴ τοῦ Θεοῦ. Τὸ κείμενο τοῦ δίνει ἀπλῶς τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἐνωτίσθῃ μέσα τῶν αὐτῆ τῆ φωνῆ.

Τὴν ἴδια ὥρα ἡ στάσις τούτη ἐνώ ὠθεῖ πρὸς τὴ θεωρίαν, διασώζει τὸ λαϊκὸ τὸν ἀπλὸ τύπο τοῦ χριστιανισμοῦ, γιατί· μέσα σ' αὐτὸν ἀνακαλύπτει τὰ ἄρρητα καὶ δυσθεώρητα νοήματα. Ὁ χριστιανισμὸς μένει ἡ ἀπλή ἱστορία τοῦ Εὐαγγελίου. Ἀντιστέκεται σὲ κείνους ποὺ ὁ ὀρθολογισμὸς των τοὺς σπρώχνει νὰ μετατρέψουν τὸ Χριστιανισμὸ σὲ μιὰ φιλοσοφίαν μέσα στὶς ἄλλες. Ἀλλὰ καὶ σὲ κείνους ποὺ προτιμοῦσαν νὰ βλέπουν τὸ ἠθικὸ μέρος, τὸ ἀνθρώπινο δηλαδὴ μᾶλλον μέρος τῆς θρησκείας, ἐθύμιζε ἀκαταπόνητα τὴ Θεολογίαν, τὸ Λόγον τοῦ Θεοῦ, καὶ φρόντιζε νὰ κρατᾷ συνεχῶς τὴ θρησκευτικὴ σκέψιν κάτω ἀπὸ τὴ ζωντανὴ ἐπιρροὴ τῆς μυστικῆς πηγῆς τῆς θρησκείας. Ὅταν αὐτὴ ἡ πηγὴ στερέψῃ, τότε πρέπει νὰ φοβούμεσθε, ὅτι χάνομε τὴ θρησκευτικὴ οὐσίαν. Γιὰ ὅλους αὐτοὺς τοὺς λόγους στὴν Ἀλεξανδρινὴ κυρίως σχολὴ ἀνήκει ἡ τιμὴ γιὰ τὴν ὀριστικὴν σχεδὸν διάρθρωσιν τῆς χριστιανικῆς σκέψιν. Ἐσωσε τὴ μυστικὴ πηγὴ τῆς θρησκείας ἀλλὰ καὶ ἀνύψωσε τὴν πίστιν σὲ γνώσιν. Υἱοθέτησε τὸν ὀρθολογισμὸν μόνο σὲ ὅσο σημεῖον βοήθοῦσε τὴ λογικὴ ἔκφρασις τοῦ δόγματος, ποὺ στὴν οὐσίαν του μένει ἀνέφικτο στὸν ἀνθρώπινο λόγο, μυστικόν. Ἄς σημειώσωμε ἀκόμη καὶ τοῦτο: ὁ ὀπαδὸς τῆς ἀλληγορικῆς μεθόδου, ἃς προβάλλει συχνὰ τὴν ἑσωτερικὴν του πίστιν στὸ γράμμα τοῦ κειμένου, μένει πάντα ἐχθρὸς κάθε θρησκευτικοῦ ἀνθρωπομορφισμοῦ, γιατί· δὲ χάνει ποτὲ ἀπὸ τὴ σκέψιν του τὴν ἀπροσμέτρητη ἀπόστασις ποὺ χωρίζει τὸν ἀνθρώπο ἀπὸ τὸ Θεό.

Ὅπως κάθε ἐπιστημονικὸ ὄπλο καὶ ἡ ἀλληγορικὴ μέθοδος δὲν εἶναι βέβαια χωρὶς κινδύνους. Τὸ ἔδαφός της εἶναι πολὺ ὀλισθηρὸν, καὶ δὲ φυλάχτηκαν πάντα ἀπ' αὐτὸ οἱ ὀπαδοί της. Ἐτσι κατὰ τὸν Ὁριγένην ἡ εὐαγγελικὴ περιγραφή τῆς θριαμβευτικῆς εἰσόδου τοῦ Χριστοῦ στὰ

Ἱεροσόλυμα ἐπὶ πώλου ὄνου ὑποδηλώνει τὸν Σωτῆρα στηριζόμενο στὴν Παλαιὰ καὶ τὴν Καινὴ Διαθήκη. Δίκαια τὸν ψέγει ὁ σύγχρονός του Εὐστάθιος ὁ Ἀντιοχείας, λέγοντας ὅτι «ἅπαντα, ὡς ἔπος εἶπειν, ἐκ τῶν ὀνομάτων ἀλληγορῶν, ἀναιρεῖ τὰς τῶν πραγμάτων ὑποθέσεις». Ἀλλὰ ἡ κακὴ χρῆσις μιᾶς μεθόδου εἶναι ἄλλο πράγμα, καὶ ἡ οὐσία τῆς μεθόδου εἶναι ἄλλο.

Πολὺ διαφορετικὴ ἦταν ἡ στάσις τῆς σχολῆς τῆς Ἀντιοχείας. Προσπαθοῦν νὰ σταθοῦν ὅσο τὸ δυνατὸ πρὸ κοντὰ στὸ γράμμα τοῦ κειμένου. Ἀπορρίπτουν τὶς ἐρμηνεῖες τῶν ἀλληγορικῶν, ποὺ κατὰ τὸ Θεόδωρο τὸν Μοψουεστίας εἶναι ἕνας σωρὸς ἀπὸ παραμύθια γραϊδίων, καὶ ἀναζητοῦν τὴν πρώτη τὴ γραμματικὴ ἔννοια τῶν λέξεων. Μόνο ἡ γραμματικο-ιστορικὴ μελέτῃ τοῦ κειμένου θὰ τοὺς δώσῃ, λέγουν, τὸ κλειδί, τὸ μέσο νὰ ὑψωθοῦν εἰς τὴ θεωρία. Ἔως ἐδῶ δὲ θὰ εἶχε νὰ παρατηρήσῃ κανεὶς τίποτε. Ὅταν ὅμως περνοῦν εἰς τὴ θεωρία, προσέχουν μᾶλλον τὸ ἠθικὸ καὶ ἱστορικὸ στοιχεῖο. Χωρὶς ἴσως νὰ τὸ προσέξῃ, ἡ σχολὴ τῆς Ἀντιοχείας ἀναζητᾷ μᾶλλον τὸ ἀνθρώπινο στοιχεῖο μέσα εἰς τὰς Γραφάς, τῆς ξεφεύγει ἡ μυστικὴ οὐσία τῆς θρησκείας.

Ἡ ἐργασία των παρουσιάζει, χωρὶς ἀμφιβολία, μεγάλο ἐπιστημονικὸ ἐνδιαφέρον. Δὲ συμβαίνει ὅμως τὸ ἴδιο καὶ ἀπὸ τὴν καθαρὰ θρησκευτικὴ πλευρά. Ὅταν ἀντικρούσῃ κανεὶς τὶς Γραφάς μόνο μὲ τὸ πνεῦμα αὐτῆς τῆς μεθόδου, διατρέχει τὸν κίνδυνον νὰ ἐξετάσῃ καὶ τὴ Γραφή, ποὺ περιέχει τὴ φωνὴν τοῦ Θεοῦ, μὲ τὸ ἴδιο πνεῦμα μὲ τὸ ὁποῖο ἐξετάζει ἕνα ὁποιοδήποτε ἄλλο ἀνθρώπινο γραπτὸ, πιάνεται εἰς τὸ δίχτυα τοῦ ἀποκλειστικοῦ ὀρθολογισμοῦ. Γλυστρᾷ τότε ἀπὸ τὰ δάχτυλά του τὸ «ἴδιον ποιὸν» τοῦ θέματος ποὺ τὸν ἀπασχολεῖ. Ἡ ὀρθολογιστικὴ τάσις τῶν μαθητῶν τῆς Σχολῆς τῆς Ἀντιοχείας ἐκδηλώθηκε πολὺ καθαρὰ εἰς αἱρέσεις γύρω εἰς τὸ χριστολογικὸ πρόβλημα. Ὁ Ἄρειος καὶ ὁ Νεστόριος, γὰρ νὰ περιοριστοῦμε εἰς τοὺς σπουδαιότερους, μαθητῆς τῆς ἦσαν. Ἀντιοχειανὸς ἦταν καὶ ὁ Θεόδωρος ὁ Μοψουεστίας, ἕξοχος κριτικὸς, ποὺ θεωρεῖται ὅμως καὶ ὁ πατέρας τοῦ Πελαγιανισμοῦ. Ἐπίστευε «ἀπ' ἀρχῆς θνητὸν πεπλάσθαι τὸν Ἀδάμ, ἐνδείξει δὲ μόνον, ἵνα μισήσωμεν τὴν ἁμαρτίαν, σχηματίσαι οὕτω τὸν Θεόν, ὡς διὰ τὴν ἁμαρτίαν ἀντὶ τιμωρίας ἐπιτέθειται ὁ θάνατος». Ἀρνεῖται δηλαδὴ τὸ προπατορικὸ ἁμάρτημα καὶ συνεπῶς καὶ τὴ θέσις ὅτι ἡ θεία χάρις εἶναι ἀπαραίτητη γὰρ τὴ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου, οὐσιώδη θέματα τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας μὲ τὰ ὁποῖα ὁδηγεῖ τὸν ἄνθρωπον νὰ ἐμπιστευθῇ τὸν ἑαυτὸν τοῦ εἰς τὸν θεόν. Αὐτὲς τὶς θέσεις, ποὺ τὶς ἀπεκήρυξε φυσικὰ ἡ Ἐκκλησία, τὶς ἀνέπτυξε συστηματικὰ ὁ

Βρετανός μοναχός Πελάγιος (ἀρχές Ε΄ αἰώνα) καὶ ἔμειναν στὴν ἱστορία μὲ τὸ ὄνομά του (Πελαγιανισμός).

Ἀπὸ ὅσα εἶπαμε γιὰ τὶς δυὸ ἐρμηνευτικὲς μεθόδους, τὴν ἀλληγορικὴ καὶ τὴ γραμματικο-ἱστορικὴ, γίνεται, πιστεύω, φανερὸ ὅτι μόνον ἡ σύνθεσις καὶ τῶν δυὸ, θὰ μποροῦσε νὰ ὀδηγήσῃ σὲ ὅσο τὸ δυνατὸ πληρέστερη ἐρμηνεία τῶν Γραφῶν. Στὸ πρῶτο ἐπίπεδο τῆς ἐρμηνευτικῆς ἐργασίας εἶναι ἀπολύτως ἀναγκαία ἡ ἐπιστημονικὴ ἐργασία γιὰ τὴν κριτικὴ μελέτη τοῦ κειμένου. Ὅταν αὕτη ἡ ἐργασία τελειώσῃ χρειάζεται μιὰ ἐνορατικὴ ἰκανότητα γιὰ τὴ σύλληψη τοῦ πνευματικοῦ στοιχείου τοῦ κειμένου, τῆς πνευματικῆς του οὐσίας. Σ' αὕτη τὴν ἐργασία πολὺτιμη θὰ ἦταν ἡ χρῆσις τῆς ἀλληγορίας. Αὐτὸ τὸ ἔργο τὸ ἐπιχείρησε τὸν Ε΄ αἰῶνα ἓνας μεγάλος συγγραφεὺς ὁ Θεοδώρητος ὁ Κύρου (ἐπίσκοπος τῆς πολίχνης Κύρος, κοντὰ στὸν Εὐφράτη), ὁ τελευταῖος σπουδαῖος ἀντιπρόσωπος τῆς Ἀντιοχειανῆς σχολῆς. Μὲ ἴση ἀντικειμενικότητα κατεδίκασε καὶ τὶς ὑπερβολὰς τῶν ὀπαδῶν τῆς ἀλληγορίας καὶ τὸν ἄκρο ὀρθολογισμό τῶν Ἀντιοχειανῶν καὶ ἰδιαίτερα τοῦ Θεοδώρου τοῦ Μοψοουεστίας. Ὅμως τὸ ἔργο του, ἐπειδὴ καὶ ὁ ἴδιος περιπλέχτηκε στὶς ὀξύτερες ἀντιθέσεις τοῦ καιροῦ του καὶ θεωρήθηκε καὶ αἰρετικὸς, δὲν εἶχε ὅσῃν ἀπήχησις ἄξιζε.

Ἐπιμείναμε ἰδιαίτερα στὸ πρόβλημα τῆς ἐρμηνείας γιὰ τὸ θεωροῦμε βασικὸ, ἐφ' ὅσον πρόκειται γιὰ θρησκευτικὴ φιλολογία, γιὰ τὴ χριστιανικὴ σκέψη, ποὺ στὴν οὐσία της εἶναι ἐρμηνεία τῆς ἐξ ἀποκαλύψεως διδασκαλίας. Ἀπ' αὐτὸ τὸ πρόβλημα πηγάζουν καὶ σ' αὐτὸ κατατείνουν ὅλα τὰ θέματα τῆς χριστιανικῆς φιλοσοφίας.

Καὶ μόνον τὸ πρόβλημα αὐτό, τοῦ ὁποίου πιστεύω νὰ ἔδειξα τὴν κεντρικὴ καὶ μεγάλη σημασία, δείχνει πόσο πλούσια καὶ δημιουργικὴ ἦταν ἡ σκέψη τῶν χριστιανῶν κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνες. Ἐδίδαξαν στοὺς ἀνθρώπους τὴν πίστη, ἀλλὰ καὶ ἔδειξαν τί εἶναι πίστη, καὶ ποιά ἡ σχέση της μὲ τὸ λόγο, ὅπως εἶδαμε στὸ προηγούμενο κεφάλαιο. Τὴν ἴδια ὥρα ἐσμίλευσαν καὶ σπουδαῖες μεθόδους γιὰ τὴν ἐρμηνεία τῆς πίστεως.